

Innehållsförteckning

Sammanfattning

Inledning

Historik

Tidigare undersökningar

Undersökningsmetod och dokumentation

Tolkning

Litteraturlista

Otryckta källor

Muntliga uppgifter

Tekniskt administrativa uppgifter

Anläggningsbeskrivningar

Fyndlista

Sammanfattning

Kalmar läns museum utförde under perioden 1-3 augusti år 2000 en arkeologisk utredning i kvarteret Domherren 11, 12 och 18, Malmen, Kalmar stad. Resultatet av utredningen kommer att ligga till grund för Kalmar kommuns nya detaljplan för östra delen av kvarteret Domherren. Avsikten är att utreda möjligheterna för pingstförsamlingen i Kalmar att bygga en kyrka inom de nämnda fastigheterna. Utredningsområdet ligger i västra delen av fornlämning 93, Kalmar stad, med kulturlager från medeltid och nyare tid.

Syftet med den arkeologiska utredningen var att konstatera om det inom den aktuella ytan fanns rester efter gravar eller bebyggelse från medeltid eller förhistorisk tid. De kulturlager och anläggningar som framkom vid utredningen skulle dokumenteras.

Den nordöstra delen av kvarteret Domherren har under medeltiden varit platsen för S:ta Gertruds kyrka med tillhörande kyrkogård. Kyrkan revs efter reformationen men kyrkogården användes ännu in mot slutet av 1800-talet som begravningsplats. De aktuella tomterna Domherren 11, 12 och 18 berör enligt kartmaterial från slutet av 1800-talet endast kyrkogårdens sydöstra hörn.

S:ta Gertruds kyrka i Kalmar är första gången nämnd i ett avlatsbrev år 1444 i samband med att den invigs alternativt återinvigs. Denna kyrkas historia har varit föremål för diskussion ända sedan andra halvan av 1800-talet, då Volmar Sylvander på plats iakttog när man rev bort de sista resterna efter grundmurarna inför stadsplaneändringen inom stadsdelen Malmen. Han skriver att där fanns grundmuren till ett torn med drygt 20 meters diameter. Hans tolkning var att murresterna ursprungligen utgjort grunden till en kastal, ett försvarstorn, vilket redan före mitten av 1200-talet invigts till landsförsamlingskyrka och tillhört ett Kalmar-före-Kalmar. Hans uppgifter är knapphändiga och det har inte gjorts några senare observationer som kunnat bekräfta hans tolkning. Murresterna skall ha legat i mitten av den lilla kyrkogården omgivna av plank och bräder, d v s inom nuvarande fastigheterna Domherren 1 och 20.

Den aktuella utredningen utfördes genom att fem mindre schakt fördelades jämnt över de tre fastigheterna Domherren 11, 12 och 18. I schakten framkom lämningar från nyare tid i form av raserings- och avfallslager, stengrunder samt en stenläggning i schakt 2. I botten på det senare schaktet påträffades även delar av en troligtvis intakt skelettgrav med kista, vilket visar att S:ta Gertruds kyrkogård tidigare haft en större utbredning än som antyds på 1800-talets kartor. Ett kommande ¹⁴C-analys svar från denna grav kan komma att ge en medeltida datering. Nivåmätningar på den sterila markytan uppvisade en ursprungligen något mer kuperad marktopografi än dagens, med lägre nivåer främst i den norra delen av utredningsområdet.

Utredningen har visat att rester efter S:ta Gertruds kyrkogård finns i områdets norra del samt att lämningar efter 1600-1800-talets gårdsbebyggelse finns inom hela den berörda ytan. Vid en framtida yttäckande undersökning kan även förväntas lämningar efter förhistorisk eller medeltida bebyggelse, främst i utredningsområdets norra del.

Inledning

Kalmar läns museum utförde under perioden 1-3 augusti år 2000 en arkeologisk utredning i form av fem mindre schakt inom de tre fastigheterna Domherren 11, 12 och 18, Malmen, Kalmar stad (fig 1). Utredningen bekostades av Kalmar kommun och en ¹⁴C-analys bekostades av länsstyrelsen i Kalmar län. Resultatet av utredningen kommer att ligga till grund för Kalmar kommuns nya detaljplan för östra delen av kvarteret Domherren. Avsikten är att utreda möjligheterna för pingstförsamlingen i Kalmar att bygga en kyrka inom de nämnda fastigheterna. Utredningsområdet ligger i västra delen av forn lämning 93, Kalmar stad, med kulturlager från medeltid och nyare tid.

Syftet med utredningen var att konstatera om det inom den aktuella ytan fanns rester efter gravar eller bebyggelse från medeltid eller förhistorisk tid. De kulturlager och anläggningar som framkom vid utredningen skulle dokumenteras.

Den nordöstra delen av kvarteret Domherren har under medeltiden varit platsen för S:ta Gertruds kyrka med tillhörande kyrkogård. Kyrkan revs under reformationen men kyrkogården användes ännu in mot slutet av 1800-talet som begravningsplats. De aktuella tomterna Domherren 11, 12 och 18 berör enligt kartmaterial från slutet av 1800-talet endast kyrkogårdens sydöstra hörn.

Historik

Stadsdelen Malmen som idag är en del av Kalmars stadskärna var under medeltiden ett område strax norr om stadens murar. Landsvägen sträckte sig från Norreport genom kålgårdar norrut där stadsborna hade sina köksodlingar. I området låg även Dominkanordens systrakloster S:t Johannis, samt kyrkan S:ta Gertrud med tillhörande kyrkogård. Kyrkan är invigd till helgonet Gertrud, beskyddare för vägfarare, fattiga och sjuka. Det var dessa människor som oftast besökte hennes kyrkor. Därför förlades i Kalmar liksom på många andra platser hennes kyrkor oftast vid infarterna till städerna (fig 2). Kyrkan benämndes också fattigkyrkogården eftersom där begravdes människor som inte kunde betala för en gravplats (Selling, D, 1984, s 12, 61ff). Enligt Ambjörn Larssons karta från 1650-talet fanns även ett sk hornverk, en yttre befästning, strax norr om den gamla staden. Efter stadens flytt på 1650-talet till sitt nya läge på Kvarnholmen byggdes även en ravelin utanför det nya Västerport (Olsson, M, 1944, Ritningar, Pl. 80, 85).

S:ta Gertruds kyrka i Kalmar är första gången nämnd i ett avlatsbrev år 1444 i samband med invigningen alternativt återinvigningen av denna kyrka. I brevet meddelar biskopen i Linköping, Nils König, att den som besöker kyrkan vid 20 speciella helgondagar skulle få syndernas förlåtelse. Nästa notering finns i Kalmar stads tänkebok från år 1477 där det nämns att kyrkan får ett prästboställe då priorn i klostret Laurentius Nicolai Bagge skänker sitt hem vid Söderportsgatan till S:ta Gertrud. Kyrkan revs efter reformationen men tycks ha stått kvar så sent som år 1546 då den nämns för sista gången. På kartan från 1650-talet skymtar kyrkogården som en femsidig figur. Konturerna avser tydligen en stenmur med två ingångar, en i söder, och en i nordväst. Efter att kyrkan rivits fortsätter kyrkogården att användas ända till slutet av 1800-talet, i huvudsak vid epidemier och av de fattiga.

S:ta Gertruds kyrka har varit föremål för diskussioner ända sedan andra halvan av 1800-talet, då Volmar Sylvander på plats iakttog när man rev bort de sista resterna efter S:ta Gertruds grundmurar inför stadsplaneändringen. Han skriver att där hade stått "ett runt torn av 35 aln. tvärlina, vilket torn sedermera förändrades till en kyrka åt Kalmar landt-församling och benämndes åt helgonet S:t Gertrud". Murresterna skall ha legat i mitten av den lilla kyrkogården omgivna av plank och bräder, d v s inom nuvarande fastighe-

terna Domherren 1 och 20. Hans uppgifter är knapphändiga och det har inte gjorts några senare observationer som kunnat bekräfta detta. Sylvander menar att murresterna ursprungligen utgjort grunden till ett runt försvarstorn med drygt 20 meters diameter som redan före mitten av 1200-talet, i form av rundkyrka, invigts till landsförsamlingskyrka tillhörande ett Kalmar-före-Kalmar. Sylvander tolkade det första avlatsbrevet från år 1444 som en återinvigning av kyrkan (Selling, D, 1984, s 61ff).

Denna teori hävdas även av Harald Åkerlund, som velat placera det äldsta Kalmar längst in i Malmfjärden där kvarteret Domherren ligger idag (Åkerlund, H, 1977, s 12ff).

Huruvida det har funnits ett äldre Kalmar i detta område före år 1200 kan och har diskuterats livligt. Nils Blomkvist menar i sin del av Kalmar stads historia att så inte varit fallet (Blomkvist, N, 1979, s 173ff).

Möres två övriga rundkyrkor har båda tidiga dateringar, där Voxtorp kyrka är dendrodaterad till 1240-talet och Hagby kyrka är myntdaterad till 1200-tal (Anglert, Marit, 1993, s 152ff).

Den senaste tidens diskussioner kring det äldsta Kalmar, har fokuserat på Kalmars funktion som centralplats, ända sedan förhistorisk tid. Kopplingar finns bl a till Skälby, Ljungby, Hossmo och Köpingsvik (Anglert, Mats, 2000, s 152ff).

Det är inte uteslutet att S:ta Gertrud är samtida med kyrkorna i Voxtorp och Hagby. Kyrkan kan tidigare ha varit en sockenkyrka men kan också ha sitt ursprung i en stormansgård som många andra tidiga kyrkor.

Tidigare undersökningar

Schaktövervakning år 1923: Vid en schaktövervakning inom kvarteret Domherren påträffades skelett tillhörande S:ta Gertruds kyrkogård (Selling, D, 1984, s 37, SR 83)

Arkeologisk undersökning år 1983: Vid schaktningar på Domherren 1 påträffades skelettgravar tillhörande S:ta Gertruds kyrkogård (Selling, D, 1984, s 37, SR 100).

Arkeologisk förundersökning år 1987: Med anledning av ledningsdragning utförde Kalmar läns museum 1987 en arkeologisk förundersökning på Esplanader mitt emot kvarteret Domherren i stadsdelen Malmen, Kalmar. Vid undersökningen påträffades tio skelettgravar med rester efter kistor samt dräktdetaljer som knappar. Gravarna låg tätt och på ett sådant sätt att de tolkades ligga i det nordvästra hörnet av S:ta Gertruds kyrkogård. Varken dräktdetaljerna eller skelettens armställningar kunde ge någon entydig tidsbestämning av gravarna, vilka dateras till tiden från medeltid fram till nyare tid. Sannolikt är att gravarna härstammar från nyare tid (Karlsson, C, 1999).

Undersökningsmetod och dokumentation

De aktuella tomterna Domherren 11, 12 och 18 berör enligt kartmaterial från slutet av 1800-talet endast sydöstra hörnet av kyrkogården. Med ledning av äldre kartmaterial och tillgänglig yta bestämdes fem platser där mindre schakt placerades jämnt över de tre fastigheterna i kvarteret (fig 1). Därefter grävdes lösa massor och omrörda kulturlager bort med hjälp av maskin med släntskopa. Då intakta kulturlager och anläggningar påträffades övergick undersökningen till rensning för hand och dokumentation i plan. Vid maskinschaktningen samlades lösfynden och vid rensning för hand samlades exempel på funktionsbestämmande och daterande fynd eftersom endast fynd från nyare tid påträffades. Avslutningsvis upprättades profilritning där intakta kulturlager och anläggningar

påträffats. I de övriga schakten beskrevs lagerbilden i text. Utredningsytan, schakten och anläggningarna dokumenterades även med digitalkamera (Du 13:1-14).

Schakt 1:

1,5 x 8 meter stort och 1,3 meter djupt. Detta schakt lades ut på den plats där de äldre kartorna från mitten och slutet av 1800-talet visar att sydöstra hörnet av kyrkogården har legat. Under 15 cm grästorv, vid +3,72 m ö h, framkom ett 40 cm tjockt ljusgrått lerigt lager (skikt 1), med fragment av glas, porslin, keramik, och tegel. Därunder fanns 50 cm mörkgrå homogen kulturjord (skikt 2), med fragment av kritpipor, keramik BIIy och tegel. Underst låg 40 cm ljusgrå homogen kulturjord (skikt 3), med enstaka fragment av människoben, troligtvis kyrkogårdsjord där skelettgravarna grävts sönder av odling eller omgrävningar för nya gravar. Några bevarade gravar eller rester efter kyrkogårdsmur påträffades inte. Steril sandnivå nåddes vid +2,40 m ö h.

Schakt 2:

2 x 3 meter stort och 2,4 meter djupt (fig 3, plan och profil samt fig 4). Under 15 cm grästorv, vid +3,74 m ö h, framkom först ett 5 cm tjockt gråvitt kalkbrukslager och därunder ett 50 cm tjockt lager gråbrun grusig kulturjord med mycket tegel och kakel i botten. Fynd av keramik BIIy, kakel och sättfötter för kakelbränning. Troligen utkastlager från en kakelugnsverkstad, eventuellt från Sandbäcks kakelungsfabrik som fanns i trakten från 1878 och framåt (muntlig uppgift Birgitt Körge, KLM). I botten av detta skikt framkom A1, en 0,8 meter bred tät stenläggning i öst-västriktning som fortsatte in i de båda motstående schaktväggarna (skikt 1 i plan resp lager 4 och 5 i profilen). Under sättsanden till stenläggningen fanns ett drygt 50 cm tjockt lager mörkgrå homogen kulturjord med enstaka ben, tegelkross och keramik BIIy (skikt 2 i plan resp lager 3 i profilen). Därunder låg 30 cm mörkgrå homogen kulturjord med enstaka fragment av människoben (skikt 3 i plan resp lager 2 i profilen). I botten av detta lager påträffades delar av en skelettgrav (A2) i VNV-ÖSÖ-riktning med huvudet i VNV (fig 4). Någon skarp gräns för gravens nedgrävning genom lager 2 i profilen syntes inte. Lagret kan tolkas som ett eget kulturlager och är då äldre än graven eller som kyrkogårdsjord. Graven som var nedgrävd 30 cm i den sterila sanden täcktes bara delvis av utredningsschaktet vilket gjorde att bara nedre delen av kroppen med lårben, knän och underben samt trärester från kistan var synliga. Graven fortsätter in i norra och östra schaktväggen och är troligtvis intakt. Den frilagda delen av graven dokumenterades och endast en kistspik och en del av det högra benet tillvaratogs. I övrigt lämnades graven orörd. Det tillvaratagna benet har skickats för ¹⁴C-analys men svaret dröjer enligt brev från laboratoriet. Den orörda sterila sandnivån låg vid +1,64 m ö h medan botten på graven låg vid +1,32 m ö h.

Schakt 3:

2 x 3 meter stort och 0,7 meter djupt. Under 15 cm grästorv, vid +4,01 m ö h, framkom ett 55 cm tjockt omrört grusigt kulturlager med fynd av tegelkross och svartglaserat taktegel från nyare tid. Steril grusnivå nåddes vid +3,31 m ö h.

Schakt 4:

2 x 2,5 meter stort och 0,7 meter djupt. Under 10 cm grästorv, vid +4,22 m ö h, framkom ett 0,6 cm tjockt omrört grusigt kulturlager med kakel och tegelkross. Fynden av tegel, kritpipor och keramik BIIy dateras till nyare tid. Steril grusnivå nåddes vid +3,56 m ö h.

Schakt 5:

2 x 3 meter stort och 1,0 meter djupt. Under 10 cm grästorv, vid +3,82 m ö h, framkom ett 90 cm tjockt omrört grusigt kulturlager med stora mängder kakel- och tegelkross

samt delar grunden och en eldstad till det hus som syns på 1868 års karta över området. Fyndet av tegel, kakel och keramik BIIY dateras till nyare tid. Steril grusnivå nåddes vid +2,80 m ö h.

Tolkning

Med ledning av avvägningarna som gjordes på den sterila nivån i botten på de fem utredningsschakten samt på dagens markyta vid schaktkanterna, kan man se att den ursprungliga markytan i området var något mer kuperad än dagens. Schakt 1 och 2 i norr närmast den gamla kyrkogården visade de lägsta nivåerna för steril ytan, medan schakt 3-5 i den södra delen låg något högre. Skillnaden mellan den högsta och den lägsta punkten på steril nivå var nästan 2 meter.

En skillnad syns även i typen och mäktigheten av kulturlager inom den undersökta ytan. Lagren i schakt 1 och 2 på den norra delen innehöll tjockare, mörkare och fetare kulturlager än schakt 3-5 i den södra delen med tunnare och grusigare lager. Skillnaden kan delvis förklaras med den tidigare användningen av området, som med fyndet av skelettgraven visar att kyrkogården uppenbarligen har haft en större utbredning mot söder än vad 1800-talets kartor visar.

Vid den aktuella utredningen framkom inga påvisbara rester efter förhistorisk eller medeltida bebyggelse. Däremot påträffades bebyggelserester som med ledning av keramik, kritpipor och tegel kunde dateras till nyare tid. Dessa bebyggelserester påträffades i schakt 2 och schakt 5 i form av en smal stenläggning respektive en stengrund. Stenläggningen i schakt 2 överlagrades av kakel och keramik från 1800-talet.

Det sannolikt äldsta fyndet var skelettgraven A2 som påträffades 2,4 meter under markytan i schakt 2. Fyndet visar att S:ta Gertruds kyrkogård sträckt sig minst 10 meter längre söder ut än som tidigare varit känt från 1800-talets kartor. Ett kommande ¹⁴C-analys svar från denna grav kan komma att ge en medeltida datering.

Graven som var nedgrävd 30 cm i den sterila sanden hade inte någon skarp nedgrävningensgräns mot det anslutande lager 2 i profilen (fig 3). Lagret kan tolkas som ett eget kulturlager och är då äldre än graven eller som kyrkogårdsjord.

Vid en framtida yttäckande undersökning kan förväntas lämningar efter 1600-1800-talets gårdsbebyggelse inom hela undersökningsytan samt rester efter S:ta Gertruds kyrkogård i den norra delen. Även spår efter förhistorisk eller medeltida bebyggelse kan dölja sig i de undre lagren.

Litteraturlista

Anglert, Marit, 1993. Kyrkorna i Möre. –I: H. Williams (red). *Möres kristnande*. Uppsala.

Anglert, Mats, 2000. Före Kalmar. –I: G. Magnusson, (red). *När själarna räknar bilar. Glimtar ur Möres förhistoria*. Kalmar.

Blomkvist, N, 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. –I: I. Hammarström(red). *Kalmar stads historia I*. Kalmar.

Olsson, M, 1944. *Kalmar slotts historia. Ritningar*. Stockholm.

Selling, D, 1984. *Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport medeltidsstaden nr 61, Kalmar*. Stockholm.

Åkerlund, H, 1977. *Kalmar i medeltid och vasatid. Bebyggelse Borg Befästningar*. Kalmar.

Otryckta källor

Karlsson, C, 1999. *Arkeologisk förundersökning på S:ta Gertruds kyrkogård 1987. Malmen, Esplanaden, Kvarteret Duvan, Fornlämning 93, Kalmar stad, Småland*.

KLM Dnr 987/87. Rapport 1999. Kalmar läns museum.

Muntliga uppgifter

Birgit Körge, antikvarie på Kalmar läns museum.

Tekniskt administrativa uppgifter

Länsstyrelsen dnr:	220-2793-00
Kalmar läns museum dnr:	33-332-00
Objekt nr:	00/40
Landskap:	Småland
Kommun:	Kalmar
Socken:	Kalmar
Fornlämning:	93
Fastighet:	Domherren 11, 12, 18
Ekonomiska kartan:	4G 6g Kalmar
Koordinater:	x= 6282080, y= 1533680
M ö h:	+1,32 – +4,22
Koordinatsystem:	Rikets
Höjdsystem:	Rikets
Schaktlängd:	19,5 meter
Undersökningen utförd:	2000-08-01 – 2000-08-03
Rapport färdigställd:	2000-10-12
Ansvarig grävledare:	Björn Petterson
Uppdragsgivare:	Kalmar kommun. Kommunledningskontoret. Mark- och planeringsenheten, Box 611. 391 26 Kalmar
Digitalfoto nr:	Du 13: 1-14
Fynd nr:	39268: 1-23
Ritningar:	Schaktplan skala 1:500 Planritning skala 1:20 Profilritning skala 1:20

Anläggningsbeskrivningar

A1: Stenläggning och stenrad omgivna av sand och grus . En 0,8 meter bred tät stenläggning i öst-västriktning vilken fortsatte in i de båda motstående schaktväggarna. Stenläggningen bestod av 10-40 cm stora naturstenar med slät ovansida och var lagd i ett 20 cm tjockt sättsandlager med en parallell stenrad strax söder därom.

A2: Del av skelettgrav med kista. Underst låg 30 cm mörkgrå homogen kulturjord med enstaka fragment av människoben, troligtvis kyrkogårdsjord (skikt 3). I botten av detta skikt påträffades delar av en skelettgrav i VNV-ÖSÖ-riktning med huvudet i VNV. Den synliga delen av graven var nedgrävd 30 cm i den sterila sanden och består av nedre delen av kroppen med lårben knän och underben samt trärester och kistspik från kistan. Graven fortsätter in i norra och östra schaktväggen och är troligtvis intakt. Ett ben från grav A2 mitt på tomt Domherren 18 skickades den 23/8 2000 för ¹⁴C-analys till Centrum voor Isotopen Onderzoek i Holland. Analyssvaret dröjer enligt svar från laboratoriet i Holland 28/8 2000.